

літератури теж не приносили успіху, за винятком перекладів оперет, що було стихією митця. Помер він 1952 року. І.Кочерга був рідкісним в українській літературі письменником європейського спрямування та європейського рівня освіти, дуже театральною людиною, яка вміла будувати твори за законами грайливості, фантазії, парадоксальності, а не життєподібності. У будь-якій країні, де легкі жанри масової культури — водевіль та мелодрама — визнаються нарівні з “серйозною” літературою, він досяг би успіху. Вітчизняна свідомість прийняла жанри масової культури вже через багато років після його смерті.

Питання про належність драматурга до соцреалізму або ж його протистояння цьому “стилю Сталіна” сьогодні вже позбувається сенсу разом із поглядом на це цивілізаційне явище як на щось виняткове у світовому культурному процесі. Драматург, незважаючи на власну недотичність до сучасної йому літературної моди, уповні належав одному з витончених відгалужень масової культури, розробляючи на радянському ґрунті неоромантичну мелодраму та водевіль. Духом мелодрами пройняті абсолютно всі його п’єси, які лише за непорозумінням вважаються психологічними драмами. Реабілітація ж мелодрами в суспільній свідомості веде до створення історико-літературної парадигми цього найпопулярнішого із жанрів. І неоромантична мелодрама І.Кочерги повинна знайти в ній своє непересічне місце.

Світлана Луцїй

С

РОМАНИ ІВАНА БАГРЯНОГО “ТИГРОЛОВИ” ТА “САД ГЕТСИМАНСЬКИЙ”: ЗА АРХІВНИМИ МАТЕРІАЛАМИ ЮРІЯ ЛАВРІНЕНКА

Іван Павлович Багрянйй (1906 – 1963) — яскрава й неординарна постать в історії української культури, навколо якої ще й сьогодні існують міфи та домисли. Незважаючи на велику кількість літературознавчих досліджень, ужиттєписі та творчій біографії письменника є ще “білі плями” та “непрочитані” місця. Навіть рік народження в критичних джерелах визначається по-різному. Так, переважна більшість дослідників, зокрема еміграційних, Ю.Войчишин, В.Іваник, Ю.Лавріненко, Д.Нитченко, Б.Романенчук, наголошували на тому, що письменник народився у 1907 році. Такі літературознавці, як М.Жулинський, О.Гаврильченко, А.Коваленко — автори передмови до роману “Сад Гетсиманський” (К.: Дніпро, 1992) “Штрихи до літературного портрета Івана Багрянного”, — аргументуючи свою версію, посилаються на метричну книгу охтирського Покровського собору за 1906 рік, у якій і був зроблений запис за № 104 про народження Лозов’ягіна Івана Павловича. Цей рік зазначив сам письменник у студентській анкеті Київського художнього інституту.

У цікавому і ґрунтовному романі-дослідженні Олександра Шугая “Іван Багрянйй, або через терни Гетсиманського саду”, яке дає відповіді на численні запитання шанувальників творчості Багрянного і вражає величезною кількістю не відомих раніше архівних джерел та спогадів очевидців, також наголошувалося, що рік народження Івана Багрянного — 1906. Для підтвердження О.Шугай вмістив спогад сестри письменника Єлизавети Павлівни: “А було нас, дітей, аж восьмеро... Тільки що ж, четверо померло маленькими. І виросло четверо. Федір — найстарший, з 1905-го. За ним — Іван, 1906-го. В біографії написано: 1907-го. Але то не так. Він з 1906-го. Між ним та Федором — різниця всього лише один рік. Це я добре знаю”. Отже, цього року українська громадськість відзначатиме сто років від дня народження прозаїка, поета, драматурга, публіциста, художника, громадсько-політичного діяча Івана Павловича Багрянного.

Романи Івана Багряного “Тигролови” та “Сад Гетсиманський” — видатне явище української еміграційної прози ХХ ст. Ці твори, власне, як і їхній автор, тривалий час перебували в центрі уваги як літературознавців, так і читачів. Про це свідчать численні читацькі відгуки та критичні розвідки, опубліковані на шпальтах періодичних видань, а також листи відомих українських культурних, громадських та політичних діячів до Івана Багряного, написані впродовж 1950 — 1960-х років минулого століття. У фонді Юрія Лавріненка — літературознавця, публіциста, культурного та громадського діяча, переданого його родиною у відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, зберігаються архівні матеріали, де зафіксовано чимало цікавих і досі невідомих подробиць, пов’язаних із Іваном Багряним та його романами “Тигролови” і “Сад Гетсиманський”. Ці нечисленні епістолярні свідчення дають можливість почути від безпосередніх учасників культурного процесу неприховану оцінку роману “Сад Гетсиманський”, певні думки й міркування з приводу присвячених йому літературознавчих досліджень. Важливі документи, в яких містяться чимало цікавих деталей та подробиць, пов’язаних із романом “Тигролови”, — це кілька листів із архіву Юрія Лавріненка, адресованих йому Іваном Багряним у різні роки. Особливу цінність становить лист від 18 вересня 1953 р., в якому письменник повідомляє Ю.Лавріненку про те, як тепло приймала перша українська еміграція його дебют у великій прозі: “Тепер щодо італійської марки. Я її пришлю згодом для твого синочка, а поки що хочу перед ним вибачитись, бо зразу не можу вислати і ось чому. Ти знаєш, що то за лист? То 600 (шістьсот) українців, утікачів від режиму Тіта з Югославії, які тепер перебувають в таборі для втікачів в Трієсті, кланяються мені як земляки й через свого уповноваженого просять мене надіслати їм “ТИГРОЛОВИ”. Уяви собі.

Сам лист — то щось виключне, унікальне! Писаний лаmanoю, кепською українською мовою, але все таки українською. Ті люди прожили в Югославії від 1920 року як політичні емігранти і забули свою мову. І от тепер пригадали і пишуть мені листа як українському письменникові, про якого, либонь, докотилася й туди якась несамовита чутка.

Що ти на це скажеш? Правда ж, зворушливо?

Сам цей лист являє собою надзвичайно важливий і цікавий документ. І тому я не можу так просто відірвати від нього марку, бо без неї лист перестав бути документом. Але у мене ще десь є два листи з Трієсту (від одного серба), і я їх розшукаю та й відітну марку, та й пришлю для твого синочка...”¹

Одне із засідань літературного гуртка, заснованого в таборах для переміщених осіб у Регензбурзі 1947 р. під керівництвом Ю.Мацика та Г.Карпової, було присвячене роману “Тигролови”. Тут також обговорювалися поезії І.Франка, М.Зерова, драми Лесі Українки, прозові твори У.Самчука, Д.Гуменної та ін.²

6 квітня 1947 р. газета “Українські вісті” опублікувала невелику критичну розвідку Ю.Шереха під дещо несподіваною назвою “Твір про мистецтво стріляти”. Повністю ця стаття була надрукована в часописі “Наші дні”, а “Українські вісті” подали її в скороченому варіанті. Аналіз відомого критика завершувався оптимістичними висновками: “На тлі нашої літератури, де найчастіше, на жаль, зустрічаємось з усякими бідолашними жертвами — жертвами большевизму, жертвами війни, жертвами бо-зна чого, — на тлі нашої сучасності, що так тужить за справжнім чоловіком, за героєм — зустріч з Григорієм Многогрішним — подія і радість... Книжка Ів[ана] Багряного — справжній подарунок українському читачеві”³. Суголосну думку висловив у своєму

¹ Лист І.Багряного до Ю.Лавріненка від 18 вересня 1951 року // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (далі ІЛ). – Ф. 215. – Од. зб. 71. – Арк. 3. (Цей лист був уперше опублікований у газеті “Літературна Україна”. Див.: Луцій С. Розділив трагічну долю покоління “Розстріляного Відродження” // *Літ. Україна*. – 2001. – 28 черв.). Усі інші листи з архіву Ю.Лавріненка в цьому дослідженні публікуються вперше. При публікації листів повністю зберігаємо авторське написання текстів, лише пунктуацію уніфікуємо за сучасними правописними нормами).

² Див.: *Регензбург*. Статті – спогади – документи: До історії української еміграції в Німеччині після другої світової війни. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1985.

³ Шевчук Г. Твір про мистецтво стріляти // *Українські Вісті*. – 1947. – 6 квіт. (При публікації газетних статей повністю зберігаємо мову оригіналу, лише пунктуацію уніфікуємо за сучасним правописом).

відгукові про твір Багряного Б.Романенчук. Після численних іронічних закидів авторів роману (хоч здебільшого й безпідставних), у фінальних рядках відгуку він наголосив: “Одначе повість Багряного читається легко й приємно (всюку бо пригодницьку повість читати легко й приємно). Вона написана з хистом, цікаво, жваво, барвисто й темпераментно. Не дарма ж Багрянний належить до кращих українських письменників на еміграції. В повісті змальовує міцних і твердих персонажів [...] Що повість Багряного не творить великої літератури, це інша справа. Цією повістю автор і не хотів либонь робити перемогу в літературі. Можливо, що зробить це пізніше. А зробити може, бо належить до талановитих письменників”⁴.

Деяко пізніше В.Державин у оглядовій статті “Українська еміграційна література (1945—1947)”⁵ теж згадав про роман “Тигролови”, щоправда, дуже побіжно. Жваву дискусію викликало друге видання роману, здійснене вже 1955 року⁶. Щоправда, статті В.Чорногая, надруковані у двох частинах журналу “Нові дні”, на два роки випередили це видання. Назва літературознавчих розвідок В.Чорногая — ключ до авторського прочитання роману І.Багряного: “Поема всепереможного оптимізму”. Автор рецензії зауважував, що роман “Тигролови” — високопатріотичний, актуальний твір, глибоко національний, з несподіваною й новою для української літератури тематикою, який виводить українську літературу з вузьких національних рамок на світові обрії.

Ось кілька ключових думок згадуваної статті: “Громадське значення “Тигроловів” величезне і ще не оцінене, як слід, читачами й критиками... Цей твір — найгостріший і найяскравіший осуд більшовицько-енкаведистської терористичної системи... Художнє, образне слово з надзвичайною експресією б’є по сатанинській злочинній дійсності московської імперії у псевдо-соціалістичній шкірі”⁷. У листі до І.Багряного від 28 травня 1953 р. П.Волиняк інформував письменника про те, що одержав для журналу “Нові дні” цікаву рецензію на роман “Тигролови” й поділився своїми враженнями про неї: “Мушу Вам похвалитися, що я дістав від Биковського Л[еоніда] статтю Дуровського (підписав він її Чорногай) про “Тигролови”. Стаття велика, дуже добра. Зветься вона “Поема всепереможного оптимізму”. У мене такої статті в журналі на літературні теми ще не було: то суха наукова стаття, з цитатами, детальним розбором твору, з широкими узагальненнями. Пише, щоправда, він не дуже легко, але стаття дуже добра. І я нею дуже тішусь. Раз, що вона про найкращий твір у нашій еміграційній (це неправильно — взагалі один з кращих і цікавіших в нашій літературі за остання десятиліття) літературі. Друге — про твір, який я дуже люблю, і третє — нова в “Нових днях” своїм стилем і характером”⁸.

Можливо, Іван Багрянний планував продовжити роман “Тигролови”. У листі до П.Волиняка, розповідаючи про свої літературні плани та “літературні турботи”, письменник обмовився такою фразою: “Крім того уривками шкіцую другу й третю частини роману “Тигролови” — продовження того, що написано”⁹. Багато різних спогадів, пов’язаних із романом “Тигролови” (про видання твору в США, Канаді, Голландії та Італії, про зацікавлення ним Голлівуду, про читання уривків у радіопередачах “Голосу Америки”, про виплату авторові гонорару) знаходимо в листах П.Волиняка, Н.Григорієва, І.Дубинця до Івана Багряного й навпаки в листах письменника до (крім згадуваних адресатів) М.Воскобійника, Д.Завертайла, Г.Китастого, Ф.Пігідо, М.Степаненка, В.Федоренчука, П.Шинкаря та інших, написаних упродовж 1950—1963 років¹⁰.

⁴ Романенчук Б. “Тигролови”. Багрянний Іван. Повість // *Літаври*. — 1947. — № 4–5. — С. 90.

⁵ Див.: Державин В. Українська еміграційна література (1945–1947) // *Календар-альманах на ювілейний 1948 рік (1648–1848–1918)*. — Авгсбург; Мюнхен, 1948.

⁶ Див.: Волиняк П. Людина, письменник і політичний діяч. З нагоди п’ятидесятиліття Івана Багряного // *Нові дні*. — 1957. — № 95 та *Сварог В.* На шляху до власного стилю // *Там само*.

⁷ Чорногай В. Поема всепереможного оптимізму // *Нові дні*. — 1953. — № 42. — С. 8.

⁸ Лист П.Волиняка до І.Багряного від 28 травня 1953 року // *Багрянний І.* Листування 1946–1963: У 2 т. — К., 2002. — Т. 1. — С. 197.

⁹ Лист І.Багряного до П.Волиняка від 22 листопада 1954 року // *Багрянний І.* Листування 1946–1963. — Т. 1. — С. 216.

¹⁰ Див.: *Багрянний І.* Листування 1946–1963: У 2 т.

Після смерті письменника роман “Тигролови” згадувався в літературознавчих розвідках Д.Нитченка¹¹, Ю.Лавріненка, а також у невеликому спогаді П. Мартинця, який познайомився з Багряним у 1946 р. Наголошуючи на тому, який розголос мав роман “Тигролови” в німецького читача, П. Мартинець писав: “Я живу зі своєю родиною між німцями в т[ак] зв[аному] “Проміненіт Зідлунг” і багато моїх сусідів німців мають книжку “Тигролови” в німецькій мові, яку читають з великим захопленням. Багато моїх сусідів звертаються до моєї дружини, щоб вона їм ширше розповіла жителіс про цього надзвичайно талановитого українського письменника. Німці часто купують книгу “Дас Гезетц Тайга” для молоді до дня народження або до дня причастя”¹².

Поява другого роману І.Багряного “Сад Гетсиманський” також зумовила бурхливу полеміку в літературознавчих та читацьких колах. У газеті “Українські вісті” за 1951 р., крім численних цікавих фахових розвідок, були опубліковані читацькі відгуки про роман “Сад Гетсиманський”, зібрані І.Дубинцем, який займався розповсюдженням твору в США¹³.

Активна увага читачів до згаданого твору не випадкова: більшість із них — в’язні радянських таборів, а отже, свідки й учасники цих страшних подій. Тому переживання й поневірвання головного героя Андрія Чумака були їм добре відомі й зрозумілі. Мовознавець А.Орел у листі до Ю.Лавріненка наголошував на тому, що інформація письменника про радянські в’язниці цілком правдива: “Все те, що є в “Саду [Гетсиманському]”, я засвідчую як учасник і очевидець, бо в одній камері з Багряним сидів”¹⁴. В’язень Лук’янівської тюрми, а також польських, чеських, німецьких, мадярських в’язниць і таборів, відомий львівський редактор і журналіст В.Мартинець висловив подібну думку в статті “Сад Гетсиманський” Багряного”, яку опублікувала газета “Новий шлях” 16 червня 1951 р.: “Твір Багряного треба вважати автобіографічним твором, хоча нема в ньому згадки про автора, і хоч сам твір не є спогадами, а “романом”. На ділі, це хроніка полів’язня советських тюрем по формі. По змісту, по його жажливим змісту — це гімн людській волі і витривалості, яка бореться з оточуючим її злом у всяких можливих його видах і формах, гімн гідності і достоїнству людини та вкінці гімн перемозі сильної людини”¹⁵. Стаття “Сад Гетсиманський” Багряного” була передрукована у газеті “Українські вісті” за 19 липня 1951 р.

Попри зауваження авторів, що в книжці не з’ясована причина таких масових арештів інтелігенції та партійного керівництва в той час у Радянському Союзі, що немає жодної згадки про ідею самостійної України та її носіїв, а також цілком слушні вказівки на численні друкарські недогляди, В.Мартинець досить схвально відгукнувся про “Сад Гетсиманський”: “Аж у цьому творі Багряний показав себе і переріс самого себе. Всі його дотеперішні твори не дорівнюють навіть розділові його “Саду Гетсиманського”¹⁶.

У грудні 1951 р. в газеті “Сучасна Україна” І.Кошелівець надрукував статтю “Роман і його автор”, у якій порівнював два романи: А. Кестлера “Нуль і безмежність” та І.Багряного “Сад Гетсиманський”. Критик неодноразово стверджував, що саме суворий реалізм та автобіографізм пошкодили романові І.Багряного: “Концепція, до якої дійшов Кестлер, постала, звичайно, на основі пильних студій тенденцій розвитку советського суспільства, але з моменту, коли вона почала втілюватися в мистецькі образи роману, автор волів абстрагуватися від фактажу і дати волю своїй творчій уяві, від мистецтва ж бо вимагається не сирих фактів і голої правди, а мітотворчости, тобто правдоподібного в вигаданому. Це забезпечило романові Кестлера тривалий успіх у світовій літературі. На титульній сторінці його, як попередження для наївних, стоїть напис: “Персонажі цієї книжки вигадані”. Роман Багряного теж не позбавлений концепції. Це — витривалість і перемога людини... Але сама собою добра концепція не втілилась у достиглу в уяві

¹¹ Нитченко Д. Вдатна постать нашої доби (Доповідь про життя і творчість І. Багряного, виголошена на жалібних сходинах у Мелборні та Аделаїді) // *Українські вісті*. – 1964. – 23 лют.

¹² Мартинець П. Залишив незабутній спогад // *Українські вісті*. – 1964. – 1 берез.

¹³ Див.: Дубинець І. Голоси читачів про “Сад Гетсиманський” // *Українські вісті*. – 1951. – 16 серп.

¹⁴ Лист А.Орла до Ю.Лавріненка від 16 травня 1951 р. (дата листа встановлена за поштовим штемпелем на конверті) // ІА. – Ф. 215. – Од. зб. 235. – Арк. 8.

¹⁵ Мартинець В. “Сад Гетсиманський” Багряного // *Новий шлях*. – 1951. – 16 черв.

¹⁶ Там само.

автора мистецьку форму, і автор надолужує це тим, що він нібито дає конкретні факти. На титульній сторінці, в протилежність Кестлеру, він написав: “Всі прізвища в цій книзі...є правдиві”. Не входимо в питання, наскільки правдивість прізвищ достатня гарантія правдивості характеристик. Головне, що Багрянний натискає на правдивість фактів і віддає письменника-мистця в полон хроністові. Якщо перший розробляє цікаву сюжетну схему і силкується убити явища в мистецькі образи, то другий безапеляційно накладає гальма на розвиток дії і вставляє, де треба й не треба, сирі факти, у правдоподібності яких ми готові не сумніватися, тільки ж вони не мають нічого спільного з мистецькою творчістю і в романі обтяжливо зайві. В результаті композиційна аморфність. Письменник назбирав занадто багато матеріялів — і з пережитого особисто, і з правдивих та легендарних розповідей в’язнично-кацетного жанру, — і це багатство матеріялу так приголомшило його, що він, замість викінченої речі, дав півфабрикат. Твір Багряного стоїть у такому самому відношенні до закінченого роману, як розкладений на будівельній площі матеріял, прикритий тимчасовим дахом, до вивершеної будівлі”¹⁷. До речі, Р.Маланчук у листі до Ю.Лавріненка від 3 січня 1952 р. ділився враженнями з приводу саме цієї статті І.Кошелівця. У його листі згадуються також літературознавчі розвідки В.Мартинця та Г.Костюка: “Я прочитав рецензію Івана Максимовича на “Сад [Гетсиманський]” Багряного. Це, дійсно, перша фахова критична оцінка твору Багряного, бо досі ми мали тільки панегірики з боку співпартійців Багряного, або недолугі спроби його політ[ичних] противників причепитися до якоїсь дрібниці й роздувати її до неймовірних меж (а ля Мартинець у “Новім Шляху”). З критичними зауваженнями І[вана] М[аксимовича] не можна не погодитися, хоч і не з усіма. Все ж таки вони не подиктовані доброзичливістю (напр[иклад], нещасного Рафаеля не варт уже було витягати, бо ж про це писав уже Подоляк), а крім цього, мені здається, що в І[вана] М[аксимовича] є схильність до “низькопоклонства перед культурою Заходу”. Також не мусів він, на мою думку, ставити Багряного поруч з Яновським, бо ясно, що при таких порівнянні Багрянний зблідне. Це трішки тенденційно”¹⁸.

Крім згаданого листа, у фондї Ю.Лавріненка зберігаються листи Ф.Бойка, С.Драгоманова, Р.Маланчука, А.Орла, написані у 1951—1952 рр., якраз у розпал активного обговорення твору. Варто зазначити, що романові “Сад Гетсиманський” у 1950 — 1951 рр. приділялася велика увага на сторінках багатьох престижних українських та іноземних видань. Саме на шпальтах таких періодичних видань, як “Київ” (Філадельфія), “Листи до приятелів”, “Новий шлях”, “Нові дні”, “Українські вісті” активно публікувалися відгуки читачів та літературознавчі розвідки про обидва романи І.Багряного — “Тигролови” та “Сад Гетсиманський”. У газеті “Українські вісті” за 6 липня 1950 р. видавництво “Україна” повідомило всіх передплатників про те, що через півтора місяці поступить у продаж роман І.Багряного “Сад Гетсиманський”. Тому видавництво просить усіх передплатників цієї книги сплатити її вартість. У цій газеті за 1 лютого 1951 р. також був уміщений переклад статті Ю.Лободовського із польського місячника “Культура”. Польський критик насамперед відзначив те, що Іван Багрянний передав з великою художньою майстерністю атмосферу тогочасного радянського суспільства й радянських в’язниць, психологію своїх героїв. Гумористичні сцени твору є оригінальними й дотепними, вони створюють оптимістичний настрій роману. Як невеликі вади книги — задовгі коментарі, які переобтяжують твір. Зауважив, що книга “чималою мірою автобіографічна. Виграє на цьому автентизм оповідання, тратить — мистецька сторона. Те, що було перевагою репортажу, здається обтяженням для повісти. Зрештою я не певний, чи слід відкидати цю назву — автобіографічний репортаж — це, може, найліпше окреслення книжки Багряного”.

С.Драгоманов та Р.Маланчук якраз згадують і коментують деякі рецензії українських та зарубіжних авторів. Останні, як правило, дуже високо поцінували твір українського письменника. У листах названих адресатів до Ю.Лавріненка знаходимо свідчення про ті оцінки, які одержали романи, особливо “Сад Гетсиманський”, в європейських читачів

¹⁷ Кошелівець І. Роман і його автор // Сучасна Україна. – 1951. – 8 груд.

¹⁸ Лист Р.Маланчука до Ю.Лавріненка від 3 січня 1952 р. // ІЛ. – Ф. 215. – Од. зб. – Арк. 9.

та літературознавців. Так, С. Драгоманов цитує Ю. Лавріненкові окремі фрагменти французького дослідження, присвяченого роману “Сад Гетсиманський”¹⁹. 8 лютого 1952 р. літературознавець одержав від нього інформацію під назвою “Французька оцінка Багряного “Саду Гетсиманського””. Вважаємо за необхідне повністю зацитувати цей документ: “Бюлетень Асоціації міжнародних політичних студій і інформацій”, що виходить в Парижі два рази на місяць, вмістив в другому числі за грудень 1951 р. обширну оцінку роману Івана Багряного “Сад Гетсиманський”. Автор статті зазначає, що “україніка не читається” на Заході і, ймовірно, це єдине пояснення мовчання навколо української книги “Сад Гетсиманський”, опублікованої в Німеччині 1950 року”. “Іван Багрянний, — зазначає далі автор рецензії, — український поет і прозаїк, автор драм і публіцист. Він живе в Західній Німеччині, де керує газетою “Українські Вісті”. Він відзначився свого часу публікацією “одвертого листа”, де він пояснив свою відмову повернутися в ССРСР. Проїшовши через совітські в’язниці, він описав тяжкий досвід героя свого роману, Андрія Чумака”.

Подавши докладний вміст роману, рецензент так закінчує статтю: “Така книга ледве тут заторкана, бо таку книгу не аналізують. Перше питання, яке вириває, це знати, скільки правди містить в собі цей “роман” автобіографічного характеру, бо автор виловив в своєму хвилюючому оповіданні пережите. Щоб без заперечень відповісти на це питання, треба було б мати архіви НКВД або ще нещастя пройти через тюрми Єжова і щастя вийти з них. Однак щирий наголос просякає кожну сторінку “Саду Гетсиманського”, поза тим, що ми знаємо з інших свідчень, дозволяє нам думати, що Іван Багрянний розповідає правду.

Чисто літературного порядку закид, який можна зробити авторові, це те, що його твір — нерівний, розкиданий і наповнений шматками риторики і відступлень від теми. Автор вивантажує себе від всього того, що він знає про “людську умову” в в’язницях ССРСР. Коротко кажучи, це твір, який потребує бути скорочений і провітрений, якщо б він знайшов на Заході перекладача і видавця”²⁰.

У листі до Ю. Лавріненка від 7 квітня 1951 р. Р. Маланчук, на думку якого роман Багряного посів гідне місце серед українських прозових творів 1940 — 1950-х років, писав: “Як же почуваш себе? Чи пишеш? Яка доля “Української інтелігенції”, “Аглаї”? При цій нагоді: чому Ти не напишеш рецензії на “Сад Гетсиманський”? Я думаю, що Ти повинен це зробити, не дивлячись на те, які там у тебе тепер персональні стосунки з Іваном Павловичем²¹. А то, їй-бо, скандал виходить, і досада бере на наших літературознавців”²².

Проте Ю. Лавріненко лише 1963 р. опублікував свою розвідку “Іван Багрянний — політичний діяч і письменник”, яку згодом передрукувала на своїх шпальтах газета “Українські вісті”²³. Лейтмотивом цього цікавого дослідження стала думка про велику майстерність Багряного-письменника, який зумів показати Європі гордого, волелюбного українця-патріота: “Тигролови” зробили велике діло. Вони здерли шкуру зека, оста, “советського человека” і показали під нею незломлену, горду людину, повну життєвої снаги, волі до життя і боротьби”²⁴.

¹⁹ У 1961 р. роман І. Багряного “Сад Гетсиманський” вийшов друком у французькому видавництві “Nouvelles Editions Latines” під назвою “Le Jardin de Gethsemani” (переклад французькою мовою й коротенька передмова до видання Г. Алексінського). Із листів Володимира та Розалії Винниченків до І. Багряного, а також листів І. Багряного до згадуваного подружжя та до І. Дубинця, Д. Завертайла, написаних упродовж 1950–1961 років, постає ціла епістолярна історія французького видання роману “Сад Гетсиманський”.

²⁰ Лист С. Драгоманова до Ю. Лавріненка від 8 лютого 1952 р. // ІЛ. — Ф. 215. — Од. зб. 130. — Арк. 6–7.

²¹ Очевидно, Ю. Лавріненко ображався на І. Багряного за те, що той, на його думку, сприяв наклепницькій діяльності М. Степаненка: останній на сторінках газети “Українські вісті” публікував статті, які були спрямовані проти багатьох культурних та політичних діячів на еміграції. Шукаючи шляхи до примирення й спростовуючи несправедливі докори Ю. Лавріненка, письменник писав йому в листі 1953 р.: “Смію тебе завірити, що ані я особисто, ані “У[країнські] В[істі]”, ані мої товариші тут не мали й не маємо супроти тебе ніякого ворожого настановлення. Хіба ще це тобі доводити. Хіба ще мені говорити, що на сторінках “У[країнських] В[істей]” тебе завжди брано в оборону й давано тобі місце для вислову”.

²² Лист Р. Маланчука до Ю. Лавріненка від 7 квітня 1951 року // ІЛ. — Ф. 215. — Од. зб. — Арк. 3.

²³ Лавріненко Ю. Іван Багрянний — політичний діяч і письменник // *Українські вісті*. — 1972. — 26 берез.

²⁴ Дивич Ю. Іван Багрянний // *Листи до Прятелів*. — 1963. — Кн. 9–10. — С. 3.

Вірний своїй літературознавчій манері, автор робить історичні екскурси, щоб з'ясувати феномен появи Івана Багряного на терені української культури. Він зауважив, що політична та публіцистична діяльність Івана Павловича не стала перешкодою, а, навпаки, наклала неповторний відбиток на усі художні твори письменника. Ніби полемізуючи з Ю.Лавріненком, М.Лівицький — відомий політичний діяч, Голова Виконавчого Органу УНР, керівник Українського Національно-Державного Союзу — у слові “Багрянний — український державний і політичний діяч”, виголошеному на Академії в першу річницю смерті письменника 6 грудня 1964 р., висловив думку про те, що політична діяльність Багряного надзвичайно пошкодила літературній, стала на заваді багатьох творчих планів²⁵. Автор невеликої нотатки про “Сад Гетсиманський” — “З блокнота спостережника” — В.Бендер (псевдонім О. Кей) також підкреслював, що цей роман “...сильніший від “Тигроловів” і від “Буйного вітру”, в яких Багрянний-письменник часом є осилений Багряним-політиком”²⁶.

Життєві та творчі шляхи Івана Багряного і Юрія Лавріненка неодноразово перетиналися. Так, з 1948 до 6 лютого 1949 р. літературознавець виконував обов'язки головного редактора “Українських вістей”, коли в І.Багряного прогресував набутий у радянських тюремних застінках туберкульоз легенів. Певний час Ю.Лавріненко перебував у лавах УРДП — дітищі Івана Павловича. У 1950 — 1960 рр., коли особливо посилювалося цькування родини Багрянних, він виступив на захист свого співвітчизника. У фонді Ю.Лавріненка зберігається цікавий документ — чорновий автограф під назвою “Лист до редакції”. Справа вгорі Лавріненко зробив запис про те, що написаний він був 15 листопада 1953 р. Цей лист чудово передає ту гнітючу ідеологічну атмосферу, яка нагніталася навколо постаті Івана Багряного — письменника й громадського діяча: “Шановний пане редактор!

Не так давно я одержав поштою друкований на циклостилї лист “Укр[аїнський] ком[ітет] зах[исту] УНР і гром[адського] пор[ятунку] в Англії” з датою “Лондон, в серпні 53 р[оку]”. В цьому листі скваліфіковано Івана Багряного як прихованого комуніста, який живе під псевдонімом, ховаючи власне прізвище. Поза тим Багряному закидається коляборація підчас війни і з німцями, і з більшовиками.

На доказ цього нічого не наводиться, крім списку осіб, що різного часу вийшли з УРДП, а серед них і моє ім'я. Я дійсно вийшов з УРДП ще 1949 року, але через причини, які нічого спільного не мають із підвищими обвинуваченнями Багряного. Я не знав особисто Багряного в УРСР, але знав його твори, які були підписані ім'ям Іван Багрянний і які були гостро критиковані з наказу влади, як твори Івана Багряного. Під цим само ім'ям Багрянний з'явився і на еміграції, і я не розумію, чому і від чого воно могло б бути маскою. В згаданому анонімному листі є і частина слухних критичних зауважень на адресу УРДП, але вони знецінені найбрутальнішими анонімними інсинуаціями.

На жаль, такі інсинуації робила і преса УРДП, в тому числі і на мою особу. Робила і робить преса також інших партій. Мені здається, що на еміграції успішно діє агентура НКВД, спираючись на непросто низький моральний і культурний рівень провідних працівників наших партій. Пора б уже взятися за розум і припинити цей процес гниття і взаєморозкладу”²⁷.

Як головний редактор Ю.Лавріненко у 1952 р. на сторінках свого дітища — “Літературно-наукового збірника” — у рубриці “Рецензії — Нотатки — Хроніка” вмістив статтю В.Карпової “І. Багрянний: “Сад Гетсиманський””²⁸.

У полемічному вирі не загубився голос У.Самчука. Надзвичайно цікаві два листи його до І.Багряного, написані впродовж 1950 р. одразу ж після виходу роману “Сад Гетсиманський”: “Дорогий Іван Павлович!

З муками й хвилюванням прочитав Вашу прекрасну книгу “Сад Гетсиманський”. Коли ми свого часу заговорили були про “велику літературу”, то сьогодні бачимо, що ті

²⁵ Лівицький М. Багрянний — український державний і політичний діяч // *Українські вісті*. — 1965. — 3 жовт.

²⁶ Кей О. З блокнота спостережника // *Українські вісті*. — 1962. — 8 квіт.

²⁷ Лавріненко Ю. Лист до редакції // *ІЛ*. — Ф. 215. — Од. зб. 61. — Арк. 1–2.

²⁸ Карпова В. І. Багрянний: “Сад Гетсиманський” // *Літературно-Науковий Збірник*. — № 1. — Нью-Йорк, 1952. — С. 282.

наші наміри починають здійснюватись. Ваша книга, коли брати цей жанр, належить цілком саме до літератури великої. Їй не може рівнятися ніякий “Нуль до бесконечності”, і має вона на такі стилістичні і емоціональні вальори, що промостять їй шлях до клясичної літератури світу.

Але Ваша книга має одну кардинальну, на мою думку, хибу, і це змушує мене турбувати Вас цим листом. Мені хотілось писати про це в рецензії на Вашу книгу, але це викликало б лише втіху різних “кликуш”, яких Ви маєте досить, а мені ходить про діло, бо Ваша книга — діло, і то велике діло. І я знаю, скільки коштувала вона Вам душі і крові. Отже, Ваша книга не виправдує своєї назви, назви дуже зобов’язуючої і дуже прозорої. Я, повірте мені, розуміюся на цих справах і дуже старанно шукав у Вашій книзі саду Гетсиманського, але його не знайшов. Ніде і ніколи. І це мене засмутило, бо мені дуже хотілося б, щоб Ваша книга була переведена на інші мови, де вона, без сумніву, знайде читача, але з цією назвою вона може там в широкому світі не дати собі ради. Бо там дуже швидко розлуцять символіку саду Гетсиманського і символіку змісту Вашої книги. І це Вам пошкодить. Що таке символізує Сад Гетсиманський? Він символізує велику, універсальну ідею, якою Богочоловік Ісус захотів спасти світ. Весь світ! Все людство! І щоб ствердити це, він добровільно і свідомо віддав себе на іспит через муки тіла (бо в цій стадії він був людиною). І не мають тут головного значіння ані його “биття по ланітах”, ані його розп’яття на хресті, ані зрада Юди. Це лише матеріальні засоби його іспиту і більше нічого. Стверджую: Христос пішов на муки добровільно і свідомо. Його ніхто не арештовував і ніхто не зрадив, коли б він того не хотів. І в час найкритичніший він пішов до саду Гетсиманського на розмову з отцем своїм небесним, щоб випробувати, чи дійсно той вимагає від нього обов’язково і цих його мук. І там він дістав підтвердження свого приречення. Це Сад Гетсиманський.

Що ж символізує і яку ідею несе Ваш “Сад Гетсиманський”? Коли опиратися на його головному персонажі Андрійові Чумакові, то дуже тяжко взагалі вловити його ідейне навантаження. Автор вважає його зовсім невинним, інші учасники дії ніколи називають його “петлюрівською сволочню”. Більшість ув’язнених і приречених в тому “саду” знов таки зовсім невинні і їм лише інкремінують несотворені злочини. Отже, виходило б, що у них ідейності ніякої, вони всі невинні і їх лише даремно катують. І єдине, що виявляє головний персонаж цього “саду”, це неймовірну, сливе надлюдську витривалість тіла і духа, гідну його нащадків колишніх запорожців. Та чара, яку він випив повну і до кінця, це мало б ніби нагадати нам Христа в саду Гетсиманським. Погодімся, друже, що це замало і це ніяк не може поставити ті дві назви поруч. Тобто Христа і Андрія, або навіть Христа і всіх тих, що були ув’язнені. Ще раз стверджую, що Христос йшов на муки добровільно, свідомо, з повним відчуттям своєї “виновности” і своєї універсальної відповідальности. Але Ваша книга все таки має свою ідею і свою ідеологічну символіку. Ви її підкреслюєте безліч разів і то дуже опукло і виразно. “Фабрика-кухня”. Обертання людей “у дірку від калача”. М’ясорубка і т.д. і т.п. Тобто, вся та божевілля ніщо інше, як звичайна інквізиція. Прочитайте любую історію “святої інквізиції” (от хочби таку коротеньку, як І. Сасенбаха, що є в дуже поганому українському перекладі) і побачите дослівну, буквальну, тотожність всіх советських єжовщин з католицькою інквізицією. Мається вражіння, що всі Ягоди і Єжови точні копії різних Іглярів, каноників Абрусів та інших Томів Торквемад...”. І так само треба ствердити, що різні обертання “у дірку калача” та “коління до пояса” також не є оригінальною власністю енкаведе. Інквізиція мала точні ті самі гасла, от хоч би знана її “Кадавер есто” — “будь нічим”, або “стань нічим”, тобто та сама “дірка калача”, і саме ця назва якраз могла озаголовити Вашу велику, сильну, монументальну книгу. І хочу сказати, що як інквізиція, так і єжовщина мали свою виразну і дуже важливу мету. Те і друге було засобом упокорення революції, тобто в одному випадку релігійної, в другому — соціальної. Були викликані певні “вовки з ліса”, або виведені певні “ріки з берегів”, і треба було їх назад загнати до ліса, або увіллрати в береги. А що ті стихії були завеликі до них треба було вжити відповідних засобів. От і все. Філософічне ж наświetлення “великої інквізиції” Ви знайдете у прекрасному аналізі її в “Легенді про Великого Інквізитора” Достоевського, що Ви, напевно, знаєте, але що Вам слід ще уважніше перечитати, щоб збагнути саму суть. І треба там звернути найбільшу увагу на початкову

стадію розмови Великого Інквізитора з Христом. Так само Вам би слід було ще раз переглянути критику на Великого Інквізитора, Розанова... Ваше мото з Євангелії не годиться до Вашої книги. До неї більше підходило б мото з Достоєвського, з “Бісів”, щось про оту вежу Вавилонську, або про те пророцтво Достоєвського, що “ніколи, ніколи не накормлять вони їх”... Або: “І вони знов вернуться до нас, і ми їх накормимо”. Я це цитую з пам’яті, тому не ручаюся за дослівну точність...

Не гнівайтесь на мене за ці мої, наскрізь щирі, зауваги. Вони, по моєму, дуже і *дуже важливі*. Вони є мірою орієнтації автора в світових течіях універсальних ідей... Це дуже важливо!.. А Ваша книга, що інше. То капітал. Процентами з нього житиме ім’я Ваше на довгі віки. І Ви можете дати таких книг не одну...”²⁹.

Із наступного листа У.Самчука від 19 грудня 1950 р.³⁰ дізнаємося, що І.Багрянний не забарився з відповіддю. Мабуть, прозаїк намагався пояснити колезі по перу, чому саме таку назву дав своєму романові. На жаль, у фонді Багряного немає цього листа. Безперечно, дуже цікаво було б послухати думку автора з приводу вибору такої символічної й урочистої назви для свого твору. На щастя, зберігся лист-відповідь У.Самчука, який дозволяє частково реконструювати зміст листа Івана Багряного:

“Дорогий Іване Павловичу!

Не знаю, навіщо Ви так багато і пристрасно написали мені Ваших “вияснень”, які нічого не вияснюють, бо всі Ваші міркування на цю тему — це суміш наївності, розгубленості і делітанства. Не гнівайтесь на мене, дорогий, за ці прямиї слова. Я не читав ще на своєму життєві більш дивного листа, ніж Ваш останній з приводу “Саду Гетсиманського”, і я б не реагував на нього більше, коли б не мав бажання Вам *помогти*. Кажу це від найщирішої душі і кажу як людина, що *знає* данність. І Вам слід було б тут мене лише і лише послухати і не сперечатися за аксіоми. Ми з Вами говоримо в жанрі “здоров кум — на ярмарку був”. Хто ж вимагає від Вас, щоб Ви творили “дублікат біблійного Саду Гетсиманського?” Хто ж від Вас вимагає, щоб “повторяти універсальну ідею християнства”? І в прямому смислі слова. І взагалі я нічого не вимагаю від Вашого твору, Ви його написали, як написали, і написали *дуже добре*, я дуже рекомендую його всім, щоб читали, а особливо було б гаразд, щоб його могли читати чужинці, але Ви там зробили “приший кобилі хвіст” з назвою “Сад Гетсиманський”, і беру я її не як дослівне поняття, а переносне, символічне. *Символика* саду Гетсиманського дійсного, не відповідає змістові Вашої книги *не в дослівному* розумінню, але не відповідає вона в переносному. Тобто у зміст дійсного саду Гет[симанського] і Вашої книги, яку Ви охрестили цим іменем, вложені не лише рівновартні ідеї, але і взагалі там нема *нічого подібного*. Сад Гет[иманський] не “млосьть очікування”, а ідея, а коли в тому є і “млосьть очікування”, то це лише чисто зовнішнє, це один зі засобів іспиту ідеї. Я не можу Вам у листі цього вияснити, а можу відослати до дуже добрих джерел в німецькій мові, писаних світськими і не релігійними людьми (релігійним хто зна чи Ви повірите!). У Вашій книзі по суті нема ідеї, за винятком “ідеї” показати, як у советському союзі поводяться з людиною, що там варта людина і взагалі, які там існують порядки.

По-моєму, коли книзі дається якусь назву, то її треба виправдати. Назву звичайно дається в символічному розумінню, особливо таку, як Ви дали. Але тоді треба, щоб зміст твору своїм внутрішнім ідейним змістом відповідав тій назві. Не мусить це бути дослівно та ж сама ідея, може то бути щось навіть протилежне, але рівновартне, і щоб воно чимсь себе покривало. Бо інакше створиться враження, що автор *не розуміє* свого твору, що він не орієнтується у певних, точно визначених і безсперечних ідейних явищах, і тоді може наступити обезвартнення самого твору, особливо в очах людей, що в таких справах розуміються. Така небезпека загрожує і Вашій цінній праці, особливо коли вона піде у світ. І це мене лише турбує. І дарма Ви тут сперечаєтесь... Зрештою, цим листом я цю нашу дискусію замикаю і не буду більше до неї вертатися, бо інакше це було б товчення води в ступі”³¹.

²⁹ Лист У.Самчука до І.Багряного від 5 грудня 1950 р.// ІЛ. – Ф. 195. – Од. зб. 1037. – Арк. 4.

³⁰ Лист був опублікований О.Коновалом у книжці “Іван Багрянний. Листування 1946–1963”. – Т. 1. – С. 146–147.

³¹ Лист У.Самчука до І.Багряного від 19 грудня 1950 р.// ІЛ. – Ф. 195. – Од. зб. 1037. – Арк. 6.

Можливо, саме під впливом листів У.Самчука І.Багрянний пізніше планував дати іншу назву французькому виданню роману. У листі до Розалії Винниченко від 18 листопада 1955 р., яка разом із своїм чоловіком чимало робила для того, щоб “Сад Гетсиманський” вийшов у Франції, погоджуючись із її слушними зауваженнями, зокрема з необхідністю зменшити обсяг твору для французького читача, радився з приводу зміни назви роману: “Тепер щодо назви: мені хочеться, щоб французьке видання цієї книги мало іншу назву, а саме — “БРАТ”. Цікаво знати Вашу думку як людини, що знає французьку публіку й її смаки та психологію. Чомусь мені здається, що така біблійна назва, як “САД ГЕТСИМАНСЬКИЙ” шкодитиме книзі, як титул, що не мобілізуватиме уваги французького читача. Але я про психологію сучасних французів нічого не знаю, тому хочу знати Вашу думку”³².

З усіх творів І.Багряного саме назва “Сад Гетсиманський” була, мабуть, найбільш дискусійною. Л.Нигрицький, як і У.Самчук, також звинувачував автора в тому, що той обрав для роману невдалу назву”³³.

Проте переважна більшість літературознавців вважала, що біблійна назва роману цілком умотивована й доречна. У надзвичайно упередженому дослідженні В.Наддніпряця “На літературному базарі: Поезія, проза і публіцистика Івана Багряного” читаємо з цього приводу такі розмисли: “Для свого твору про страждання в льохах НКВД він дуже влучно обрав епіграфом уривок з Євангелії від св. Матвія гл[ава] 26 “Отче мій! Коли можна, нехай мимо йде від мене чаша ця...” Досить вдала до епіграфу і назва “Сад Гетсиманський”³⁴. На цьому наголошує і сучасний дослідник Г.Клочек, даючи своє тлумачення й прочитання назви роману³⁵.

На думку Андрія Чумака, і, очевидно, самого І.Багряного, оповідання про перебування Ісуса Христа в Гетсиманському саду — найсильніше й найвражаюче місце в Біблії. Про цю безсонну ніч у Гетсиманії писало чимало письменників. Згадати хоча б “Сновидіння” німецького поета Жана-Поля Ріхтера, цикл сонетів “Христос на Оливковій горі” Жерара де Нерваля та поему Альфреда де Вінї “Оливкова гора”. Прикметно, що до цього сюжету художники слова зверталися в роки соціальних та психологічних криз, у часи розчарування, втрати внутрішньої гармонії особистості зі світом та соціумом³⁶.

Попри бурхливі й тривалі суперечки літературознавців з приводу романів “Тигролови” та “Сад Гетсиманський”, у читацьких колах обидва твори були зустрінуті дуже прихильно. У листі Ф.Бойка, одного із високоосвічених сподвижників Івана Багряного, до Д.Гуменної від 15 січня 1951 р. знаходимо цікаву інформацію про те, як проходила передплата на роман “Сад Гетсиманський” у Бельгії: “Я всю ту справу проводив в життя (в той час), де мав 100 з лишнім передплатників на “Сад Гетсим[анський] ціна була 60фр.”³⁷.

Безперечно, і “Тигролови”, і “Сад Гетсиманський” — це творча перемога Багряного-прозаїка. Сам письменник усвідомлював це й радів, що вдячний читач з великим розумінням поставився до його романів. У статті “Народження книги”, яка була написана ним як відповідь на численні запитання шанувальників “Тигроловів”, автор висловився так: “Зразу ж оговорююсь, що я прекрасно знаю, що ця книга не шедевр. Але так само я прекрасно знаю, що вона досить популярна, читана людьми різних уподобань і рівня освіти та соціального стану, і здебільша всім припала до серця, а значить — вона виконувала і виконує свою функцію. А значить вона є більш-менш письменницькою удачею”³⁸.

На щастя, у невеликому фондї І.Багряного зберігається також унікальний документ

³² Лист І.Багряного до Р.Винниченко від 18 листопада 1955 р. // *Багрянний І.* Листування 1946–1963. – Т. 1. – С.179.

³³ Див.: *Нигрицький Л.* Іван Багрянний. “Сад Гетсиманський” // *Київ* (Філадельфія) – 1951. – № 4.

³⁴ *Наддніпрянець В.* На літературному базарі: Поезія, проза і публіцистика Івана Багряного. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1963. – С. 85.

³⁵ Див.: *Клочек Г.* Романи Івана Багряного “Тигролови” і “Сад Гетсиманський”. – Кіровоград, 1998.

³⁶ Див.: *Мільошин Ю.* Христос у Гетсиманському саду (Альфред де Вінї та Жерар де Нерваль) // *Слово і Час.* – 1998. – № 8. – С. 5–8.

³⁷ Лист Ф.Бойка до Д.Гуменної від 15 січня 1951 р. // *ІЛ.* – Ф. 215. – Од. зб. 436. – Арк. 1

³⁸ *Багрянний І.* Народження книги // *Українські вісті.* – 1956. – Новий рік.

— альбом з авторськими ілюстраціями до власних творів. Романові “Тигролови” І.Багряний теж присвятив кілька ілюстрацій. Простим олівцем чіткими впевненими лініями письменник намалював постаті Григорія Многогірного та родини Сірків. Його герої — фізично сильні, красиві, горді, волелюбні й наполегливі особистості. Таких героїв не міг не помітити й не полюбити український та європейський читач. Прозаїк-гуманіст вірив у безмежні можливості людини, радів, що під час суворих випробувань, у пограничних ситуаціях в її душі перемагають “ангельські” прикмети, тому писав про своїх героїв з великою гордістю та симпатією. Саме на цій характерній рисі творчості письменника наголошував М.Жулинський у статті “Іван Багряний”: “Іван Багряний усе життя біг над прірвою з вірою в людину, прагнучи запалити в ній негасиму іскру, яка б висвітила шлях із чорної прірви зневіри, приниження і знеособлення в безсмертя. Він поспішав, боровся відчайдушно, знесилювався — і знову духовно окрилювався, запалювався гнівом — і страждав, охоплений співчуттям до людини, спрагою милосердя й невимовним болем серця, піднімав її до висот божественного творіння, бо вірив у триумф людської гідності на пограниччі боротьби і страждань”³⁹.

³⁹ Жулинський М. Іван Багряний // Слово і Час. – 1991. – № 10. – С. 13.

Передплачуйте

СЛОВО *i* ЧАС

– *єдиний академічний
літературознавчий журнал
про українську та світову літературу.
Передплатний індекс – 74423.
Електронний варіант
на Web-сторінці за адресою:
www.word-and-time.iatp.org.ua*

